

Marek Skurski
Uniwersytet Gdański

Japonia w latach 1936–1945 jako państwo totalitarne?¹

Nawet pobieżna kwerenda literatury naukowej poświęconej historii Japonii w latach trzydziestych i czterdziestych XX w. wystarczy, aby dostrzec różnorodność form opisu systemu cesarstwa: od faszyzmu, poprzez militarizm i dyktaturę, aż po monarchiczny absolutyzm. Tym, co powiększa chaos pojęciowy, jest brak skłonności poszczególnych autorów do uzasadnienia doboru terminologii. Niniejszy artykuł stanowi próbę ustalenia, czy Japonia w latach 1936–1945 była państwem totalitarnym w oparciu o analizę zgodności z teorią totalizmu państwowego.

Próba scharakteryzowania systemu politycznego Japonii od połowy lat trzydziestych wykracza poza problematykę czysto semantyczną. Konkretnie nazwy niosą ze sobą poważne i dalekosiężne implikacje w zakresie interpretacji. Problem ten znajduje jednak stosunkowo niewielkie zainteresowanie wśród historyków. Jeśli określilibyśmy Cesarstwo Japonii jako faszystowskie, jak to ongiś uczynił Maruyama Masao² – a w ślad za nim wielu innych badaczy – trudno byłoby uniknąć interpretowania dziejów tego państwa w silnym odniesieniu do faszystowskich i faszyzujących trendów polityczno-ideowych w Europie lat trzydziestych i czterdziestych. Z kolei nazywając Japonię monarchią absolutną lub mówiąc o „systemie cesarskim” (*tennō-sei*), przenieśliśmy główną oś skojarzeń do klasycznej marksistowskiej interpretacji porównującej Japonię do Rosji carskiej. Żaden z tych tropów nie wydaje nam się właściwy. Nie sposób nie zauważyć, że w historiografii dziejów Japonii XX w. najczęściej spotkać można badaczy obchodzących problem natury systemu politycznego szerokim łukiem bądź też – określających go jako totalitarny, jednakże bez podawania wyraźnego uzasadnienia³.

¹ Artykuł stanowi wynik prac prowadzonych przez autora w Instytucie Historii Uniwersytetu Gdańskiego pod kierunkiem dr. hab. Grzegorza Berendta, prof. UG.

² Maruyama Masao, *The Ideology and Dynamics of Japanese Fascism*, trans. A. Fraser [w:] *idem, Thought and Behaviour in Modern Japanese Politics* (dalej: TBMJP), ed. I. Morris, London–Oxford–New York 1969, s. 25 i nn.

³ Przykładowo: H. Harootunian, *Overcome by Modernity. History, Culture, and Community in Interwar Japan*, Princeton–Oxford 2000, s. XXVIII–XXIX; A.E. Barshay, *State and Intellectual in Imperial Japan. The Public Man in Crisis*, Berkeley–Los Angeles–London 1988, s. 23–24; Ch.S. Goto-Jones, *Political Philosophy in Japan. Nishida, the Kyoto School and Co-Prosperity*, London–New York 2005, s. 2, 8–10, 133 i in.; Sh. Orbaugh, *Propaganda Performed. Kamishibai in Japan's Fifteen's Year War*, Leiden–Boston 2015, s. 221. Por. B.-A. Shillony, *Politics and Culture in Wartime Japan*, Oxford 1981, s. 15–16 – podaje on w wątpliwość sens określenia Japonii mianem państwa totalitarnego, jednak poświęca tej kwestii niewiele ponad jedną stronę.

Cezury czasowe przyjęte w niniejszym tekście uwarunkowane są wydarzeniami w polityce wewnętrznej Japonii. Trwający od końca lat dwudziestych okres chaosu wewnętrznego i wojskowej niesubordynacji dobiegł końca w 1936 r. Po nieudanej próbie zamachu stanu z 26 lutego 1936 r. doszło do znacznego przegrupowania sił w organach władzy cywilnej i strukturach armii. Skupiająca wojskowych pragmatyków Frakcja Kontroli (*Tōsei-ha*) dokonała gruntownej czystki w armii, kładąc kres wieloletnim działaniom wywrotowym i terrorystycznym, realizowanym przez radykalną grupę młodych oficerów z Frakcji Cesarskiej Drogi (*Kōdō-ha*). Zdecydowana interwencja cesarza w czasie tzw. incydentu lutowego doprowadziła do poskromienia niezależności sprzyjających radykałom książąt Chichibu, Asakiego i Fushimiego⁴. Pozbawione elementów wywrotowych oraz zunifikowane pod dominacją Frakcji Kontroli wojsko stało się stabilną i wpływową siłą w japońskim systemie politycznym. Obok wojska czynnikiem stabilizującym sytuację w kraju stało się – uzyskujące coraz większą przewagę w kręgach cywilnych stronnictwo reformistyczne, reprezentowane m.in. przez premiera Konoego Fumimaro i wspierane przez „nową biurokrację”⁵. Porażka puczu z początku 1936 r. stanowiła dla pogrążonego dotąd w kryzysie politycznym cesarstwa moment przełomowy. Zakończył się okres ideologicznego terroryzmu, incydentów i wszelkich oddolnych prób zmiany systemu. Rozpoczął się czas wspólnych wysiłków różnych środowisk na rzecz odgórnej reformy wewnętrznej, na zewnątrz zaś – poszukiwania drogi wyjścia z niekorzystnego położenia międzynarodowego. Analizowany okres obejmuje lata wojny z Chinami i wojny na Pacyfiku (traktowanych ówczesnie w Japonii jako jeden konflikt), a kończy się wraz z kapitulacją Japonii. Mimo przetrwania trzonu rządzącej klikki biurokratycznej, która po sierpniu 1945 r. podjęła współpracę z siłami okupacyjnymi, koniec II wojny światowej zapoczątkował w Japonii proces znaczących przemian społecznych i politycznych, odsyłając w niepamięć totalistyczne ambicje urzędników i wojskowych.

Omawiane dziesięciolecie stanowiło zatem okres pod wieloma względami odrębny, dlatego nadający się doskonale do naszej analizy. Frakcja Kontroli, reformiści biurokratyczni, a także część tradycjonalistów dworskich w porozumieniu z *zaibatsu* (wielkimi kartelami finansowymi) stworzyły obóz, który uzyskał w Japonii dominację, usiłując przekształcić ją w „państwo obrony narodowej”, a więc zdolne do totalnej mobilizacji sił społecznych i ekonomicznych dla celów wojennych. Bez wątplenia wspólne punkty programów tych środowisk zakładały uczynienie z Japonii państwa totalitarnego. Nie ile jednak te pomysły wyszły poza sferę postulatów?

Teorie opisu i interpretacji totalitaryzmu rozważane w niniejszym tekście to głównie teorie politologiczne, przede wszystkim model Carla J. Friedricha i Zbigniewa Brzeziń-

⁴ G.M. Berger, *Politics and Mobilization in Japan, 1931–1945* [w:] *The Cambridge History of Japan* (dalej: CHJ), eds. J.W. Hall et al., vol. 6: *The Twentieth Century*, ed. P. Duus, Cambridge 2005, s. 119–120; Hata Ikuhiko, *Hirohito. The Shōwa Emperor in War and Peace*, ed. M.B. Jansen, Folkestone 2007, s. 10–20; E.J. Drea, *Cesarska armia Japonii, 1853–1945*, tłum. T. Teszner, Kraków 2012, s. 221–223; S.S. Large, *Imperial princes and court politics in early Shōwa Japan*, „Japan Forum” 1989, vol. 1, no. 2, s. 260–263.

⁵ Była to niejednorodna grupa zawodowych urzędników ministerialnych średniego i wysokiego szczebla, posiadająca nastawienie technokratyczne i antypartyjne. O „nowej biurokracji” zob. P. Duus, *Introduction* [w:] CHJ, vol. 6, s. 41–42.

skiego, nazwany przez nich „syndromem totalitarnym”⁶, przy uwzględnieniu dorobku takich znawców tematyki, jak Hannah Arendt⁷, Franz Neumann⁸, Marek Kornat⁹, Jerzy W. Borejsza¹⁰, Jacek Bartyzel czy Adam Wielomski¹¹. Teorie o charakterze filozoficznym i religijnym, w tym dorobek Erica Voegelina, Józefa M. Bocheńskiego czy Leszka Kołakowskiego, można rozważyć w kolejnych opracowaniach dotyczących poruszanego tu zagadnienia.

1. Ustrój, cesarz i konstytucja

Przedmiotem niniejszej analizy jest system polityczny, rozumiany jako środowisko związane z procesem podejmowania decyzji oraz ogólnej działalności państwa. Formalny ustrój Japonii stanowi tutaj jedynie ramy tegoż środowiska. Promulgowana w 1889 r. konstytucja Meiji obowiązywała nieprzerwanie aż do 1947 r. Zgodnie z zamierzeniami swych twórców nadawała ustrojowi Japonii mieszany, hybrydowy charakter, czerpiąc inspiracje z różnych porządków, szczególnie niemieckiego i brytyjskiego¹².

W interpretacji japońskich „ojców założycieli”, Itō Hirobumiego i Yamagaty Aritomo, konstytucja Meiji stanowiła nie tyle etap przemian i modernizacji państwa, co ich ostateczne zwieńczenie. Miała na celu stabilizację i utrzymanie wprowadzonego ładu. Za największe zagrożenie dla ustroju jej twórcy uznali nadmierny wzrost wpływów którejkolwiek z organów władzy, który mógłby podjąć próbę korekty ustalonego porządku w myśl jakiejś nowej, niebezpiecznej idei. Aby tego uniknąć, w konstytucji z 1889 r. ustanowiono pluralizm polityczny oraz podział zadań państwa pomiędzy liczne jego organy¹³. Była to tzw. teoria separacji władz. Poszczególne organy konstytucjonalne (Izba Reprezentantów, Izba Parów, rząd wraz z częścią ministerstw, ministerstwa autonomiczne¹⁴, armia, marynarka wojenna, Tajna Rada), a także pozakonstytucyjni doradcy na dworze cesarskim – były od siebie niezależne, pełniły odrębne funkcje, ale jednocześnie mogły blokować działania pozostałych, wzajemnie się równoważąc. Był to ustrój zapro-

⁶ Opisany przez tych autorów „syndrom totalitarny” jako wzorcowa postać totalitaryzmu składa się z sześciu elementów: 1) wszechobecnej ideologii państwowej; 2) dyktatury partii rządzącej; 3) wewnętrznego systemu terroru skierowanego przeciwko własnym obywatelom; 4) całkowitej lub prawie całkowitej kontroli nad środkami masowego przekazu, poprzez które realizowana jest propaganda; 5) pełnej podporządkowania sił zbrojnych władzy partyjno-państwowej; 6) centralnie sterowanej gospodarki. C.J. Friedrich, Z. Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge 1965, s. 15–27.

⁷ H. Arendt, *Korzenie totalitaryzmu*, cz. 3, tłum. D. Grinberg, Warszawa 2008.

⁸ F. Neumann, *The Democratic and Authoritarian State*, Glencoe 1957.

⁹ M. Kornat, *Czy istnieje totalitaryzm spełniony? W obronie kwestionowanej teorii [w:] Doświadczenie dwóch totalitaryzmów. Interpretacje*, red. *idem et al.*, Warszawa 2018.

¹⁰ J.W. Borejsza, *Stulecie zagłady*, Gdańsk–Warszawa 2011.

¹¹ Artykuły J. Bartyzela i A. Wielomskiego w: *idem*, B. Szlachta, *Encyklopedia polityczna* (dalej: EP), t. 1: *Mysł polityczna: główne pojęcia, doktryny i formy ustroju*, Radom 2007.

¹² A.D. Swale, *The Meiji Constitution as Miscalculation [w:] Turning Points in Japanese History*, ed. B. Edström, Richmond 2002, s. 125.

¹³ D.A. Titus, *Palace and Politics in Prewar Japan*, New York–London 1974, s. 5–8.

¹⁴ Resorty rządowe posiadające szczególną autonomię to przede wszystkim: MSW, MSZ, Ministerstwo Wojsk Lądowych, Ministerstwo Marynarki Wojennej i Ministerstwo Finansów.

jektowany przez swych twórców w taki sposób, by jakąkolwiek poważniejszą zmianę systemu uczynić niezwykle trudną, jeśli nie – prawie niemożliwą¹⁵.

Taki system wielopodziału władzy, choć zapobiegał uzurpacji czy dyktaturze jednego ośrodka, skutkowałam problemami z wyznaczaniem wyraźnego kursu polityki państwa, gdyż poszczególne organy i związane z nimi frakcje posiadały własne programy oraz interesy, czyniąc osiągnięcie kompromisu nie tylko trudnym, ale w praktyce często niemożliwym. Teoretycznie rolę spoiwa dla różnych rozproszonych ośrodków władzy stanowić miały urząd premiera (na zewnątrz) i dwór cesarski (wewnątrz). Nie były one jednak w stanie skutecznie pełnić tej funkcji¹⁶.

Według zapisów konstytucji z 1889 r. monarcha był źródłem suwerenności oraz tożsamości państwa, jednak jego rola w praktyce pozostawała bardzo ograniczona. Składały się na to także osobiste pobudki i powściągliwość cesarza Shōwa¹⁷. Pozycja cesarza w tym systemie została opisana w literaturze i, mimo okazjonalnych głosów sprzeciwu, powtórzona powyżej interpretacja jest obecnie przyjmowana przez większość specjalistów¹⁸. Otoczony religijnym majestatem, a jednocześnie skrępowany ceremoniałem dworskim oraz rolą konstytucjonalną jako strażnik porządku (w co osobiście mocno wierzył) cesarz Shōwa uważał za swoją powinność ratyfikację decyzji politycznych i wojskowych bez ingerencji w proces ich podejmowania. Z całą pewnością nie można uznać go za monarchę absolutnego, a tym bardziej dyktatora. Religijny majestat, jakim otoczony był cesarz – posiadający zresztą wiele cech kultu – nie ma też wiele wspólnego z faszystowską zasadą wodzostwa¹⁹.

W doktrynie totalitaryzmu kult przywódcy czy nawet obecność jednostkowej dyktatora nie są bynajmniej warunkiem *sine qua non*, jak przekonuje nas o tym

¹⁵ R.P.G. Steven, *Hybrid Constitutionalism in Prewar Japan*, „The Journal of Japanese Studies” 1977, vol. 3, no. 1, s. 101–104. Dokonana przez autora tej pracy analiza porządku konstytucyjnego Japonii od 1889 r. jest najbardziej wyczerpującą, a zarazem przekonującą, jaką można znaleźć w niejapońskojęzycznej literaturze przedmiotu.

¹⁶ Na temat niemocy cesarza w kwestii koordynacji polityki państwa zob. S.S. Large, *Emperor Hirohito and Shōwa Japan. A Political Biography*, London–New York 2003, s. 80–82; Ch.D. Sheldon, *Japanese Aggression and the Emperor, 1931–1941, from Contemporary Diaries*, „Modern Asian Studies” 1976, vol. 10, no. 1, s. 31–40; R.P.G. Steven, *Hybrid Constitutionalism...*, s. 99–100.

¹⁷ Cesarz noszący imię Hirohito w niniejszej pracy nazywany będzie tak, jak jest to przyjęte w tradycji japońskiej w odniesieniu do nieżyjących monarchów – a więc „Shōwa”, od nazwy okresu jego panowania.

¹⁸ Argumenty przemawiające za tym punktem widzenia w 2016 r. w języku polskim zebrał i potwierdził J. Polit – *idem*, *Czy naprawdę marionetka? Wokół władzy politycznej japońskich cesarzy, 1868–1945*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2016, t. 143, z. 3. Najbardziej znane głosy sprzeciwu to: D. Bergamini, *Japan's Imperial Conspiracy*, New York 1971; H.P. Bix, *Hirohito and the Making of Modern Japan*, New York 2001 – obie pozycje spotkały się jednak z miazdzącymi recenzjami wśród specjalistów. Znacznie poważniejsza od nich krytyka roli cesarza została wydana po japońsku – Ino'ue Kiyoshi, *Tennō no sensō sekinin* [Odpowiedzialność cesarza za wojnę], Tōkyō 1975.

¹⁹ Faszystowska zasada wodzostwa posiadała proveniencję cezarystyczną. Władzę Duce czy Führera legitymizowała nie tradycja czy religia, lecz osobiste przymioty (często domniemane) oraz fakt bycia reprezentantem-przywódcą ludu (*Volck*), bohaterem mas. C.J. Friedrich i Z. Brzeziński wskazują na istotne różnice między władzą dyktatora w systemie totalitarnym a władzą charyzmatyczną czy legitymistyczną – *idem*, *Totalitarian Dictatorship...*, s. 41–42.

Maria Zmierczak²⁰. Znacznie ważniejsza jest dyktatura partii, która dla C.J. Friedricha i Z. Brzezińskiego stanowi jeden z sześciu głównych elementów syndromu totalitarnego. Rozumieją oni ten czynnik jako władza jednej partii, mającej charakter masowy, wewnętrznie hierarchiczny i wysoce zbiurokratyzowany²¹. W podobny sposób pisze na ten temat F. Neumann, uznający pełne upolitycznienie mas społecznych w ramach monopartii za główną cechę totalitaryzmu²².

2. Partia

Co najmniej od początku XX w. przedstawiciele japońskich elit państwowych podejmowali próby podporządkowania sobie partii, co jednak kończyło się niepowodzeniem²³. O ile w dwuizbowym parlamencie japońskim wyższa Izba Parów często skłonna była do warunkowej współpracy z rządem, o tyle kontrolowana przez partie Izba Reprezentantów generalnie nastawiona była opozycyjnie. Próbę zakończenia takiego stanu rzeczy podjął latem 1940 r. premier Konoe. Mając poparcie reformistycznej biurokracji oraz Kido Kōichiego, nieformalnego przywódcy środowiska dworskiego (następca Saionjiiego Kinmochiego w tej roli), rozpoczął starania na rzecz utworzenia jednej prorządowej partii powszechnej. Znaleźć się w niej mieli nie tylko aktywiści polityczni, ale również prominentne postacie różnych sfer życia społecznego i gospodarczego, przemysłowcy, przywódcy wspólnot wiejskich czy wojskowi. Oprócz zakończenia impasu w stosunkach rządu z Izbą Reprezentantów ważnym celem w dążeniu do powołania nowej partii było także rozszerzenie kontroli agencji rządowych poza obszar dużych miast, na prowincję, obejmując wysoce autonomiczne społeczności wiejskie. Po blisko czteromiesięcznych konsultacjach z różnymi środowiskami 12 października 1940 r. utworzone zostało Taisei Yokusankai („Stowarzyszenie na rzecz Wspierania Rządów Cesarskich”). Wydarzenie to zostało poprzedzone samorozwiązaniem wszystkich ważniejszych partii, włącznie z dwiema największymi²⁴. Nowo powstałe ugrupowanie zadeklarowało następujące cele: wzmocnienie obronności narodowej, krzewienie lojalności wobec cesarza oraz usprawnienie komunikacji między rządem a obywatelami. W praktyce miało zapewnić rządowi narzędzia do realizacji reform systemowych w duchu totalistycznym²⁵.

²⁰ M. Zmierczak, *Totalitarni wodzowie – problemy metodologiczne* [w:] *Totalitaryzmy XX wieku. Idee – instytucje – interpretacje*, red. W. Kozub-Ciembroniewicz et al., Kraków 2010, s. 53–54.

²¹ C.J. Friedrich, Z. Brzeziński, *Totalitarian Dictatorship...*, s. 22. Autorzy poświęcają niemałą część swojej pracy rozważaniom na temat roli jednostkowego dyktatora w zarządzaniu totalitarną monopartią – zob. *ibidem*, s. 31–44.

²² F. Neumann, *The Democratic and Authoritarian State...*, s. 245.

²³ Mitani Taichirō, *The Establishment of Party Cabinets, 1898–1932*, trans. P. Duus [w:] CHJ, vol. 6, s. 66–76.

²⁴ G.M. Berger, *Politics and mobilization...*, s. 145–146; Maruyama Masao, *The Ideology and Dynamics...*, s. 34–35.

²⁵ R.J.D. Braibanti, *Neighborhood Associations in Japan and their Democratic Potentialities*, „The Far Eastern Quarterly” 1948, vol. 7, no. 2, s. 141–142. W przemówieniu radiowym nadanym 28 września 1940 r. Konoe uzasadniał powołanie partii sytuacją szczególnego kryzysu, wymagającą zjednoczenia narodowego – zob. P. Duus, *Empire and War* [w:] *Sources of Japanese Tradition* (dalej: SJT), vol. 2: *1600 to 2000*, eds. W Th. de Bary, C. Gluck, A.E. Tiedemann, New York 2005, s. 1208–1209.

Do wymarzonego przez reformistów utworzenia monopartii doszło wyłącznie na skutek daleko posuniętych kompromisów, jakie poczynił Konoë na rzecz wszystkich środowisk politycznych. Wielu ważnych działaczy rozwiązanych partii objęło wysokie stanowiska w nowym ugrupowaniu. Jednak pożądane rozszerzenie wpływów rządu na prowincję dokonało się kosztem kompromisowych porozumień z liderami wiejskich społeczności oraz wielkimi posiadaczami ziemskimi. Ponadto w Taisei Yokusankai znalazło się wielu polityków o poglądach zupełnie różnych od zapatrywań Konoëgo, niezainteresowanych zasadniczą zmianą systemu. Zakres ustępstw koniecznych dla utworzenia jednej partii prorządowej w praktyce pozbawił tę partię realnych szans na osiągnięcie wytyczonych celów. Cała struktura służyła utrzymaniu *status quo* bez możliwości dokonania reformy systemu. Te uwarunkowania sprawiły, że aż do rozwiązania w czerwcu 1945 r. stowarzyszenie nie zdołało zrealizować żadnego z początkowych zamierzeń, a po 1941 r. – nawet nie próbowało²⁶.

Nowa partia nie potrafiła także zapewnić rządowi pożądanego poparcia w parlamencie. Znamienny jest tutaj przypadek wyborów do Izby Reprezentantów w kwietniu 1942 r., a więc w chwili największego tryumfu wojennego, a jeszcze przed druzgocącą klęską w bitwie o Midway. Ówczesny premier oraz przewodniczący Taisei Yokusankai, gen. Tōjō Hideki, przeprowadził wówczas intensywną kampanię propagandową na rzecz tego ugrupowania. Wykorzystał w niej wsparcie wojska, agencji rządowych oraz przychylny mu (w przeważającej części) prasy. W poszczególnych okręgach o wybór ubiegali się kandydaci deklarujący gotowość do współpracy z rządem i to na nich liczył premier. Pomimo ogromnego wysiłku i środków finansowych włożonych w tę kampanię wybory okazały się porażką rządu wojennego. Nowy skład Izby Reprezentantów co prawda nie stanął w opozycji wobec rządu, ale też nie był mu posłuszny – i to mimo że większość parlamentarzystów należała do Taisei Yokusankai. Główny cel Tōjō i jego ekipy w tych wyborach, czyli wprowadzenie Japonii w stan totalnej mobilizacji, mógł zostać zrealizowany dopiero później i w okrojonym zakresie, po trudnych negocjacjach z izbą niższą i grupami interesów²⁷. Warto także wspomnieć, że próby wpływu na wynik wyborów z 1942 r. nie były niczym szczególnym, gdyż w Japonii już od czasów pierwszych wyborów parlamentarnych z 1892 r. rząd wykorzystywał policję do prześladowania przeciwników politycznych, co zresztą rzadko przynosiło pożądanę rezultaty²⁸.

Zawiodły także podejmowane przez biurokratów związanych z MSW próby podporządkowania rządowi *buraku*, niewielkich i oddolnych struktur wiejskich. W dniu 11 września 1940 r. wskrzeszono i zreorganizowano dawny system oparty na większych jednostkach, *tonari-gumi*, do których włączono zarówno *buraku*, jak i *chōnai* (miejskie

²⁶ R.A. Scalapino, *Democracy and the Party Movement in Prewar Japan*, Berkeley 1953, s. 388–389; A. Gordon, *Nowożytna historia Japonii. Od czasów Tokugawów do współczesności*, tłum. I. Merklejn, Warszawa 2010, s. 296–297; M.B. Jansen, *The Making of Modern Japan*, Cambridge–London 2002, s. 624; G.M. Berger, *Politics and mobilization...*, s. 146–147.

²⁷ G.M. Berger, *Politics and mobilization...*, s. 150–151; B.-A. Shillony, *Politics and Culture...*, s. 22–29; Maruyama Masao, *Nationalism in Japan. Its Theoretical Background and Prospects*, trans. P. Duus [w:] TBMJP, s. 147–148; A. Gordon, *Nowożytna historia Japonii...*, s. 297.

²⁸ W.G. Beasley, *The Modern History of Japan*, London 1963, s. 132–133.

wspólnoty sąsiedzkie), poddając je kontroli państwa oraz wiążąc z miejscowymi oddziałami partii²⁹. Próby nałożenia na grupy sąsiedzkie nowych kompetencji i wykorzystania ich do totalnej mobilizacji wprawdzie zwiększyły wpływy rządu na prowincji, jednak okazały się wysoce nieefektywne i niezadowalające³⁰.

Nie ulega wątpliwości, że w świetle opisanych wyżej przykładów trudno mówić o tym, by najważniejsza japońska partia, jaką było w latach 1940/1942–1945 Taisei Yokusankai, sprawowała kontrolę nad społeczeństwem. Trudno o niej mówić w ogóle jako o partii rządzącej³¹, a już tym bardziej nie sposób stwierdzić, by jej struktury stały ponad strukturami państwa. Nie pasuje to w żaden sposób do wzorca potężnej monopartii z modelu Friedricha i Brzezińskiego. Zakres władzy sprawowanej przez Taisei Yokusankai jest nieporównywalny w odniesieniu do zakresu władzy partii rządzących w krajach komunistycznych, hitlerowskich Niemczech czy nawet we Włoszech. Zgodnie z tym, co pisała na ten temat H. Arendt, totalitaryzm cechuje się prymatem ruchu – uosobianego przez partię – nad państwem³². W Japonii taki ruch wyłonił się pod postacią tzw. restoracjonizmu narodowego, a na jego czele znaleźli się radykalni działacze pokroju Kity Ikkiego, Gondō Seikeia czy Tachibany Kosaburō, posiadający „rząd dusz” wśród wielu młodych oficerów oraz patronat niektórych wpływowych postaci w wojsku. Został on jednak całkowicie unicestwiony po incydencie z 26 lutego 1936 r. i nie miał nic wspólnego z obozem biurokratyczno-wojskowym, jaki rządził Japonią w okresie 1936/1937–1945.

3. Ideologia i propaganda

Po restauracji Meiji poszukujące własnej tożsamości i miejsca w ładzie międzynarodowym nowoczesne cesarstwo japońskie nie stworzyło (lub też nie było zdolne stworzyć) wyraźnie określonej ideologii państwowej, zamiast tego posługując się sloganami, oddającymi potrzeby i dążenia elit politycznych w danej chwili³³. Choć w oparciu o rodzime wierzenia o charakterze animistycznym pod koniec XIX w. powstał twór określany często (nie do końca precyzyjnie) jako „shintō państwowe”, już Itō Hirobumi dostrzegał jego płytkość i nieskuteczność jako ideologii społeczno-politycznej³⁴.

Analizując ideologię stojącą za systemem politycznym Japonii w omawianym okresie, warto zwrócić uwagę na dwie broszury o charakterze propagandowym. Pierwszą z nich

²⁹ R.J.D. Braibanti, *Neighborhood Associations...*, s. 137–141.

³⁰ *Ibidem*, s. 142–156; K. Steiner, *The Japanese Village and Its Government*, „The Far Eastern Quarterly” 1956, vol. 15, no. 2, s. 186–187.

³¹ Partie polityczne kontrolowały wyłącznie niższą izbę parlamentu. Podczas istnienia Stowarzyszenia na rzecz Wspierania Rządów Cesarskich jego przewodniczącym zawsze zostawał aktualny premier, była to jednak zwierzchność wyłącznie nominalna. Ponadto, Tōjō Hideki, Koiso Kuniaki czy Suzuki Kantarō nie zostali premierami ze względu na to, że stali na czele partii, lecz obejmowali przewodnictwo w partii z racji bycia wyniesionymi do funkcji premiera przez środowisko dworskie.

³² H. Arendt, *Korzenie totalitaryzmu...*, s. 591 wraz z przyp. 86.

³³ Najślynniejsze z nich to: *fukoku kyōhei* („bogaty kraj, silna armia”), *oitsuke oikose* („dogońcie! przegoncie!”), *kazoku kokka* („państwo [jako] rodzina”) i *kanson minpi* („wywyższenie urzędników, uniesienie ludu”).

³⁴ W.G. Beasley, *Meiji Political Institutions* [w:] CHJ, vol. 5: *The Nineteenth Century*, ed. M.B. Jansen, Cambridge 2007, s. 663.

jest wydane w 1937 r. przez komisję rządową *Kokutai no hongī* („Prawdziwe rozumienie istoty państwa”³⁵). Drugą stanowi wydana w 1941 r. przez Ministerstwo Edukacji publikacja zatytułowana *Shinmin no michi* („Droga poddanych”). Pierwsza z nich była szczególnie ważna, ponieważ stawiała sobie za cel rozpoznanie i wyłożenie podstaw bytu państwowego i narodowego w ujęciu historycznym³⁶. Obie broszury zostały sporządzone pod auspicjami ówczesnego premiera Konoego. Analiza ich treści pozwala lepiej zrozumieć ówczesny dyskurs w zakresie japońskiej ideologii państwowej okresu wojennego.

a. *Kokutai no hongī*

Kokutai no hongī wydali ludzie z obozu reformistycznego, członkowie elity politycznej, będący lojalnymi poddanymi cesarza, przywiązani do podstaw aktualnego systemu, ale dążący do daleko posuniętych przemian, zgodnych z programem „państwa obrony narodowej”. Za pośrednictwem tej broszury chcieli nie tylko dostarczyć elitom społecznym i intelektualnym³⁷ wykładni podstaw japońskiego bytu państwowego, ale uzasadnić również własne aspiracje, zgodne z wyrażanym tam duchem cyklicznej odnowy ponadczasowych wartości związanych z dynastią cesarską.

Ta powszechnie dystrybuowana publikacja rozpoczyna się pochwałą reform i modernizacji okresu Meiji (1868–1912)³⁸. Jest to niezwykle interesujące z uwagi na fakt, że w nacjonalistycznym nurcie ideowym Japonii lat dwudziestych i trzydziestych kwestionowano wiele wartości, na których ufundowane zostało nowoczesne cesarstwo³⁹. *Kokutai no hongī* nie próbuje podważać istniejącego porządku państwowego. Wskazuje jednak na istotne problemy modernizacji: ignorowanie wysokiego kosztu społecznego zmian gospodarczych oraz pochopne sprowadzenie tych elementów myśli i kultury zachodniej, które w opinii autorów do Japonii nie pasowały⁴⁰. Jednocześnie w tekście próżno szukać wrogoci czy nawet sceptycyzmu w odniesieniu do takich azjatyckich tradycji, jak buddyzm, konfucjanizm czy chińskie dziedzictwo kulturowe. O ile w przypadku konfucjanizmu nie jest to nic dziwnego, o tyle buddyzm, a także wiele elementów chińskiej kultury były dotąd odrzucane przez główny nurt japońskiego nacjonalizmu, zarówno przed, jak i po restauracji Meiji⁴¹. Tymczasem w analizowanej broszurze azjatyckość Japonii nie została potraktowana jak niechciany balast, lecz jako ważny składnik jej tożsamości. Na próżno jednak szukać w tym tekście akcentów panazjatyckich. O ile zachodnia kultura

³⁵ Tytuł ten można przetłumaczyć na różne sposoby, co wiąże się z trudnym do oddania w języku polskim znaczeniem terminu *kokutai*.

³⁶ *Kokutai no hongī. Cardinal principles of the national entity of Japan*, trans. J.O. Gauntlett, ed. R.K. Hall, Cambridge 1949, s. 6.

³⁷ *Kokutai no hongī* stanowi tekst nie tylko stosunkowo długi jak na dzieło tego typu, ale również trudny w odbiorze, niejednoznaczny w interpretacji, o wielu odniesieniach do historii i klasycznej literatury. Pod wieloma względami bardziej przypomina traktat niż typową broszurę propagandową. Docelową grupą odbiorców jest więc nie tyle ogół społeczeństwa, lecz głównie jego lepiej wykształcona część.

³⁸ *Kokutai no hongī*..., s. 1 i 78–82.

³⁹ Najita Tetsuo, H.D. Harootunian, *Japanese Revolt Against the West: Political and Cultural Criticism in the Twentieth Century* [w:] CHJ, vol. 6, s. 714–716.

⁴⁰ *Kokutai no hongī*..., s. 2–3.

⁴¹ W.G. Beasley, *The Modern History*..., s. 192.

nie została wprost poddana krytyce przez autorów, to często przypominają oni, że powinno się przyjmować ją z rozsądkiem i wybiórczo⁴². Wielokrotnie piętnowane są takie jej wpływy, jak indywidualizm, materializm i utylitaryzm⁴³. Marius B. Jansen traktuje omawiane źródło jako wyrażające fundamentalny dylemat ówczesnego pokolenia Japończyków, oparty na problemie pogodzenia zachodniego dorobku kulturalnego, który podziwiali, z wartościami ich własnej kultury⁴⁴.

Usiłując odpowiedzieć na pytanie, co świadczy o wyjątkowości Japonii, *Kokutai no hongī* dokonuje przeglądu jej dziejów⁴⁵. Znaczna część dwóch pierwszych rozdziałów streszcza mit założycielski oraz wczesną, legendarną historię Japonii, opierając się na przekazie starożytnych kronik *Kojiki* („Księga dawnych wydarzeń”) i *Nihon-shoki* („Kronika Japonii”)⁴⁶, dostarczając okazjonalnego komentarza odnoszącego się do współczesności⁴⁷. Mity wykorzystane są do podkreślenia suwerenności i nienaruszalności monarchii⁴⁸. Całość tekstu nasycona jest wyciągami z legend, obszernymi cytatami z klasycznej poezji, ale również konkretnymi odniesieniami do wydarzeń historycznych. W narracji *Kokutai no hongī* cesarz nie występuje jako jednostka, nawet jeśli wymieniony jest z imienia. Najczęściej przywoływany cesarz Meiji traktowany jest, zgodnie z sintoistyczną interpretacją, jako aktualny awatar całej boskiej dynastii, wyrażający nie swoją wolę jednostkową, lecz ponadhistoryczną Wolę Cesarską; podobnie jego wnuk, cesarz Shōwa⁴⁹. Nieustannie powraca w tekście apoteoza władzy cesarskiej i dynastii, zawsze jednak jako wyabstrahowanego ogólnego bytu⁵⁰. Tradycja i religia legitymizujące cesarza jednocześnie wiążą mu ręce.

W *Kokutai no hongī* Japonia jako kraj oraz naród japoński poddane są daleko posuniętej idealizacji⁵¹. Historyczne uzasadnienie znajduje nacjonalistyczna idea *Yamato-damashii* („ducha Yamato”), czyli japońskiej wyjątkowości⁵². W dyskursie ideologicznym posiadanie przez kogoś ducha Yamato najczęściej oznaczało gotowość do poświęcenia się w służbie ojczyzny i mogło odnosić się do urzędnika, pracownika fabryki albo kobiety

⁴² *Kokutai no hongī*..., s. 6, 116, 147–156. Głównym punktem odniesienia pozostaje tu modernizacja okresu Meiji, przyjmowana pozytywnie co do zasady, lecz z zastrzeżeniami.

⁴³ *Ibidem*, *passim*.

⁴⁴ M.B. Jansen, *The Rise of Revolutionary Nationalism* [w:] SJT, vol. 2, s. 1172.

⁴⁵ Wizja historii w *Kokutai no hongī* (s. 64–84) ma charakter religijny, jest wewnętrznie zracjonalizowana i uporządkowana. Próżno szukać w niej jednak jakichkolwiek elementów teleologicznych, gdyż historia w tym ujęciu nie zmierza w żadnym kierunku, lecz cechuje się stałością i cykliczną odnową w tym samym duchu. Potrzebne reformy (np. w okresie Meiji lub w czasach wydania broszury) można więc wpisywać w ten nurt cyklu odnowy.

⁴⁶ Warto pamiętać, że kroniki te traktowane były przez państwowe shintō jako teksty święte.

⁴⁷ *Kokutai no hongī*..., s. 9–15, 21 i nn., 64–68.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 21.

⁴⁹ Znaleźć można też charakterystyczne stwierdzenie, że lud Japonii to nie są po prostu poddani cesarza, lecz potomkowie poddanych jego boskich przodków (*ibidem*, s. 30).

⁵⁰ *Ibidem*, s. 9, 16–18, 20, 23, 32–34, 58, 89, 102, *passim*.

⁵¹ *Ibidem*, s. 91–99 i in.

⁵² *Ibidem*, s. 63–64 i nn., 114–116. *Yamato* to tradycyjne określenie Japonii i Japończyków.

dbającej o gospodarstwo domowe, a niekoniecznie tylko do żołnierza⁵³. W *Kokutai no hongī* wątki militarystyczne pojawiają się jedynie w postaci krótkich wzmianek o powinnościach żołnierzy lub tradycji samurajskiej⁵⁴. Wychwalane są japońskie przymioty: lojalność, patriotyzm oraz synowska wierność, z czego ten ostatni pojawia się najczęściej⁵⁵. Cześć wobec rodzica, zapisywana jako *kō* (孝), ma tutaj typowo konfucjański wydźwięk. Zresztą całą wizję stosunków społecznych oraz model państwa przedstawiony w *Kokutai no hongī* można określić jako z gruntu konfucjański. John S. Brownlee posuwa się do tego, że stwierdza, iż tekst ten ma charakter przede wszystkim religijny⁵⁶. Nawet w odniesieniu do kwestii politycznych stosuje się w nim sformułowania bardziej filozoficzne (a niekiedy wręcz moralizatorskie) niż prawnicze. Społeczeństwo opisywane jest w sposób kolektywistyczny, podkreślając harmonię tak wewnętrzną (porządek społeczny oparty na podziale zadań), jak i zewnętrzną (bliska więź z bóstwami i naturą)⁵⁷. Relacja cesarza względem poddanych nie ma mieć charakteru autokratycznego, lecz być częścią organicznego modelu, opartego na powinnościach i wzajemnych zobowiązaniach⁵⁸.

Choć omawiane źródło nie udziela prostej i bezpośredniej odpowiedzi na to, czym jest *kokutai*, identyfikuje tę zinstytucjonalizowaną japońskość jako związaną z niezmiennością i trwaniem dynastii cesarskiej w Japonii, zwłaszcza w kontraście do państw zachodnich⁵⁹. Tekst wyraża ideę statolatrii, choć czyni to głównie w sposób zawołowany. Choć można w nim znaleźć sformułowania, że państwo i jego poddani tworzą wspólny byt historyczny⁶⁰, to samo pojęcie państwa nie pojawia się zbyt często. W narracji rolę jego substytutu odgrywają najczęściej pojęcia związane z instytucją cesarską (cesarz, władza cesarska, dynastia cesarska). Odniesienia do cesarza w *Kokutai no hongī* można zatem interpretować jako odniesienia do państwa. W tym kontekście nieco innego wydźwięku nabierają zamieszczone tam wzmianki stwierdzające, że wartości wyznawane przez poddanych pochodzą od cesarza⁶¹. Można dostrzec tu pewne konotacje faszystowskie.

Państwo totalitarne, niezależnie od swojej ideologii, zawsze stara się położyć kres, a często wręcz zniszczyć porządek społeczny, jaki istniał przed jego nastaniem. Odznacza się permanentną rewolucyjnością, nieustającym dążeniem do zmieniania i kształtowania na nowo całej rzeczywistości, nad jaką sprawuje kontrolę⁶². Tymczasem wizja państwa japońskiego w *Kokutai no hongī* nie ma w ogóle charakteru nowatorskiego ani tym bardziej rewolucyjnego. Jest bardzo mocno ugruntowana w istniejącej tradycji politycznej.

⁵³ S.D.B. Picken, *Historical Dictionary of Shinto*, Lanham–Toronto–Plymouth 2011, s. 318–319.

⁵⁴ *Kokutai no hongī*..., s. 44, 52, 110–111, 139–142.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 9, 34, 38, 43, 45–49, 107 i 146.

⁵⁶ J.S. Brownlee, *Four Stages of the Japanese Kokutai*, Japan Studies Association of Canada 13th Annual Conference, October 5–7, 2000, Vancouver, s. 13.

⁵⁷ *Kokutai no hongī*..., s. 51–57 i 88–90.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 35–36.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 18.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 35. Por. Th.P. Kasulis, *Culture and Identity. Overview* [w:] *Japanese Philosophy. A Sourcebook*, eds. *idem*, J.W. Heisig, J.C. Maraldo, Honolulu 2011, s. 1023–1027.

⁶¹ *Kokutai no hongī*..., s. 32 i 57. Por. Maruyama Masao, *Theory and Psychology of Ultra-Nationalism*, trans. I. Morris [w:] TBMJP, s. 12–15.

⁶² H. Arendt, *Korzenie totalitaryzmu*..., s. 552–555.

Wielokrotnie powołuje się na kluczowe dla cesarstwa japońskiego w jego aktualnym kształcie dokumenty państwowotwórcze, takie jak: Cesarska przysięga w pięciu artykułach z 1868 r., Cesarski reskrypt do żołnierzy i żeglarzy z 1882 r., konstytucja z 1889 r., Cesarski reskrypt o edukacji z 1890 r. i inne edykty monarsze⁶³.

Program środowiska reformistów odpowiedzialnych za wydanie *Kokutai no hongii* nie miał charakteru militarystycznego, a raczej pragmatyczny, zorientowany na ochronę japońskiej strefy wpływów i pozyskanie bazy surowcowej koniecznej do utrzymania istniejącego imperium w obliczu zagrożenia sankcjami amerykańskimi. Dążenia obozu przemian, złożonego z tzw. nowej biurokracji pozostającej w sojuszu z Frakcją Kontroli (w siłach zbrojnych) i tradycjonalistami dworskimi (wokół cesarza), wyraził wprost premier Konoe w przemówieniu skierowanym do parlamentu 21 stycznia 1941 r. Stwierdził, że sytuacja kraju jest najbardziej dramatyczna w całej jego historii; w związku z przedłużającą się wojną z Chinami oraz wzrostem zagrożenia zewnętrznego należy koniecznie dokonać reform, które umożliwiłyby rządowi totalną mobilizację społeczeństwa; musiałyby się to jednak odbyć przy zachowaniu porządku konstytucyjnego. Postulowane reformy dotyczyły uprawnień administracji w sektorze społecznym i gospodarczym. Na zewnątrz kraju bezpieczeństwo zostałyby zapewnione dzięki staraniom na rzecz osiągnięcia autarkii jako blok państw Strefy Wspólnego Dobrobytu Wielkiej Azji Wschodniej. Konoe zakończył swoje przemówienie konstatacją, iż do realizacji tych reform konieczna jest dobra wola parlamentarzystów⁶⁴.

Był to drugi etap przekształceń postulowanych przez środowisko reformistyczne. Pierwszy rozpoczął się w październiku 1937 r., kiedy rząd Hiroty Kōkiego powołał Biuro Planowania do prac nad pakietem zmian prawnych zwanych zbiorczo „planem pięcioletnim”⁶⁵. Postulowane reformy obejmowały głównie sprawy gospodarcze i miały za zadanie znacząco poszerzyć zakres kontroli rządu nad gospodarką w duchu interwencjonizmu państwowego. Wobec sprzeciwu ze strony różnych środowisk, w tym przede wszystkim lobby biznesowego, zostały one uchwalone przez parlament dopiero 24 marca 1938 r., już za premiershipwa Konoe, jako ustawa o totalnej mobilizacji. Mimo doniosłej nazwy była to znacząco okrojona i złagodzona wersja planu pięcioletniego, niezadowolająca jego autorów⁶⁶.

b. Panazjatyzm

Gdy w związku z prowokacją otwierającą drogę do inwazji na Mandżurię (1931–1932) oraz wystąpieniem z Ligii Narodów (1933) Japonia poważnie oddaliła się od wspólnoty międzynarodowej państw zachodnich⁶⁷, w dyskursie ideologicznym członkowie elit po-

⁶³ *Kokutai no hongii...*, s. 4, 17, 24, 41, 61, 81–84, 108, 119, 121, 127–135, 140 i 153.

⁶⁴ University of Virginia Law Library (dalej: UVLL), G. Carrington Williams Papers [MSS 78-4], Box 4, Defense Divisions, Premier Konoye's Address at the 76th Session of the Imperial Diet, 28.01.1941, k. 1–7.

⁶⁵ Nakamura Takafusa, *Depression, Recovery, and War, 1920–1945*, trans. J. Kaminsky [w:] CHJ, vol. 6, s. 481–482. Z pierwowzorem tego planu wystąpili wspólnie ministrowie Wojsk Lądowych i Marynarki Wojennej jesienią 1936 r.

⁶⁶ G.M. Berger, *Politics and mobilization...*, s. 124–127.

⁶⁷ Zerwanie Japonii z Zachodem nastąpiło w wyniku długiego ciągu wydarzeń i narastających trendów, których początkiem były kontrowersje powstałe przy okazji zakończenia I wojny światowej. Najpierw pozostałe

litycznych i wojskowych coraz chętniej zaczęli sięgać po idee panazjatyckie. Najczęściej jednak czynili to w sposób podyktowany przesłankami pragmatycznymi i wybiórczo. W 1938 r., kiedy stało się jasne, że kłopotliwy konflikt graniczny z Chinami będzie się przedłużał, zamieniając się w wojnę na wyczerpanie, premier Konoe ogłosił narodziny „nowego ładu w Azji Wschodniej”, w imię którego miała toczyć się walka⁶⁸. Tego rodzaju retoryka zdominowała odtąd oficjalny dyskurs Japonii oraz stała się częścią prowadzonej propagandy. Również pod tym hasłem toczono wojnę na Pacyfiku⁶⁹. Zgodnie ze słowami orientalisty Ōkawy Shūmeia starcie Azji z Zachodem stanowiło jej przeznaczenie. Choć nie był on pewny zwycięstwa Azji (reprezentowanej według niego przez Japonię) w tym starciu, uważał jednak podjęcie tej walki za konieczne⁷⁰. Mimo iż postać gen. Tōjō nie jest reprezentatywna ani dla japońskich elit politycznych *en masse*, ani nawet dla kół militarystycznych, to należy przyjąć, że wyrażane przez Ōkawę poglądy odpowiadały jego własnym zapatrywaniom; Tōjō był zresztą bardziej idealistą niż pragmatykiem⁷¹.

Idee panazjatyckie nie stanowią głównego tematu niniejszego artykułu, jednak poczynając od roku 1938, ich elementy zostały wprowadzone do oficjalnego dyskursu politycznego⁷², należy więc poddać je analizie w zakresie praktyki działania państwa. Panazjatyzm w polityce japońskiej można rozpatrywać w trzech wymiarach jako:

1. element propagandy, mającej na celu uzasadnienie ekspansji przed opinią publiczną w kraju oraz zyskanie poparcia skolonizowanych narodów azjatyckich;
2. dążenie do zbudowania nowego systemu międzynarodowego w Azji Południowo-Wschodniej, w pełni autarkicznego i stanowiącego alternatywę wobec systemów anglosaskiego i sowieckiego;
3. autentyczne przekonanie, podzielane przez wielu Japończyków, o szczególnej misji dziejowej, polegającej na walce z zachodnim kolonializmem i wyswobodzeniu Azji od zachodnich wpływów politycznych i kulturowych.

---

państwa ententy zablokowały podczas konferencji paryskiej japoński projekt wpisania klauzuli o równości ras do statutu Ligi Narodów. W 1921 r. Wielka Brytania nie zdecydowała się przedłużyć ważnego sojuszu angielsko-japońskiego (który wygasł w 1923 r.). Następnie w kolejnych latach Kongres Stanów Zjednoczonych wydał ustawy antyimigracyjne uderzające w azjatyckich (w tym japońskich) imigrantów przybywających do Kalifornii. Dla Japonii, która uważała się wówczas za równoprawne państwo, upokorzenia te stanowiły początek odwrotu od integracji ze światem zachodnim – P. Duus, *Empire and War...*, s. 1189–1190.

⁶⁸ G.M. Berger, *Politics and mobilization...*, s. 134.

⁶⁹ W Japonii obie wojny traktowane były jako części jednego, większego konfliktu, nazywanego „wielką wojną wschodnioazjatycką” (*dai-tōa sensō*).

⁷⁰ UVLL, Tavenner Papers & IMTFE Official Records [MSS 78-3], Box 10, IPS Documents 0-999, An Addition to Doc #693A (Japanese & English) – „The Way of Japan and the Japanese” by OKAWA, Shumei, [b.d.], k. 2/2.

⁷¹ Zob. znakomite omówienie postaci Tōjō, jego zapatrywań ideowych i motywacji w: P. Wetzler, *Hirohito and War. Imperial Tradition and Military Decision Making in Prewar Japan*, Honolulu 1998, s. 62–81.

⁷² Dobre omówienie ideowych i politycznych aspektów panazjatyizmu można znaleźć w: Miwa Kimitada, *Pan-Asianism in Modern Japan. Nationalism, Regionalism and Universalism* [w:] *Pan-Asianism in Modern Japanese History. Colonialism, Regionalism and Borders*, eds. S. Saaler, J.V. Koschmann, London–New York 2006; S. Saaler, *Pan-Asianism in Modern Japanese History. Overcoming the Nation, Creating a Region, forging an Empire* [w:] *Pan-Asianism in Modern Japanese History. Colonialism...*; J.A. Yellen, *The Greater East Asian Co-Prosperity Sphere. When Total Empire Met Total War*, Ithaca–London 2019.

Takie podejście często współwystępowało z japońskim poczuciem wyższości, bezwzględną eksploatacją zajętych obszarów Azji oraz przedmiotowym traktowaniem tubylców⁷³. Równocześnie z próbami tworzenia własnego bloku państw (czego najpełniejszym wyrazem była konferencja panazjatycka w Tokio z listopada 1943 r.) przyspieszone zostały starania na rzecz pełnej japonizacji mieszkańców kolonii wewnętrznych⁷⁴, których jako „Japończyków” uwzględniano w hasle propagandowym „sto milionów ludzi – jedna dusza” (*ichioku issbin*) z lipca 1940 r.⁷⁵

c. *Shinmin no michi*

Powyższy kontekst jest niezbędny dla zrozumienia drugiego ważnego przykładu propagandy japońskiej, jakim było wydane w sierpniu 1941 r. *Shinmin no michi*. Zarówno forma, jak i zawartość tej broszury są wyraźnie odmienne od *Kokutai no hongî*. Jej treść jest znacznie krótsza, napisana prostszym językiem oraz wprost porusza aktualne kwestie polityczne, nie wykraczając zasadniczo poza odniesienia do współczesności. W zamierzeniu autorów publikacja ta miała nadawać się do wykorzystania w edukacji szkolnej⁷⁶. Broszura została opublikowana w czasie, gdy dla elit japońskich było już pewne, że konfrontacja ze Stanami Zjednoczonymi i Wielką Brytanią jest nie do uniknięcia. Zawarto w niej zatem opis, jak świat przez ostatnie kilka stuleci zdominowany był przez kraje Europy i USA, które posługiwały się kolonializmem w rywalizacji o wpływy i surowce. Pierwsza wojna światowa miała je osłabić na tyle, by umożliwić wyłonienie się nowej potęgi w Azji, zdolnej rzucić im wyzwanie⁷⁷. Zadanie Japonii określone zostało jako stworzenie nowego ładu w Oriencie, opartego na azjatyckich wartościach⁷⁸. Przy tej okazji pojawiły się wzmianki o konieczności przeprowadzenia reform wewnętrznych, umożliwiających cesarstwu realizację tej misji – w tym wyraźne nawiązanie do dążeń obozu rządzącego⁷⁹. W omawianym tekście bardzo dużo uwagi poświęcono zantagonizowanym państwom europejskim, zaledwie jedną zdawkową wzmiankę oferując najważniejszemu wrogowi Japonii, jakim jeszcze kilka miesięcy wcześniej był Związek Sowiecki⁸⁰. Wynika to z faktu, iż w owym czasie obowiązywał już japońsko-sowiecki pakt o neutralności z 13 kwietnia 1941 r. Jeszcze przed podpisaniem tego traktatu przemówienia radiowe premiera Konoego przepełnione były retoryką antykomunistyczną i obwiniały Komintern o podsycanie

⁷³ S. Saaler, *Pan-Asianism in Modern Japanese...*, s. 15; P. Duus, *Introduction...*, s. 10 i 27.

⁷⁴ Tym terminem określa się obszary, jakie Japonia uzyskała między rokiem 1895 a 1919 (za akceptacją wspólnoty międzynarodowej), a więc: Tajwan, Koreę, Karafuto (południowy Sachalin), półwysep Liaotung i Mikronezję.

⁷⁵ E. Ohnuki-Tierney, *Kamikaze, Cherry Blossoms, and Nationalisms. The Militarization of Aesthetics in Japanese History*, Chicago 2002, s. 252.

⁷⁶ H.J. Wray, *A Study in Contrasts. Japanese School Textbooks of 1903 and 1941–1945*, „Monumenta Nipponica” 1973, vol. 28, no. 1, s. 77.

⁷⁷ *The Way of Subjects*, [b. tłum.] [w:] D.J. Lu, *Japan. A Documentary History*, Armonk–London 1997, s. 436–437.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 437–438.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 438.

⁸⁰ *Ibidem, passim*.

niechęci rządu chińskiego do ustępstw na rzecz Japonii⁸¹. W ogólnej ocenie *Shinmin no michi* jest treściowo bez porównania uboższe niż *Kokutai no hongei* – posiada bardzo prosty i skondensowany przekaz, którego płytkość doskonale uwypukla doraźny charakter oficjalnej japońskiej ideologii.

Wybranych do niniejszej analizy źródeł nie można nazwać traktatami ideologicznymi. Badany materiał stanowi jednak odzwierciedlenie światopoglądu charakteryzującego elitę polityczną Japonii. Ideologia określonej grupy to coś zgoła innego niż ideologia w rozumieniu wyabstrahowanego zbioru powiązanych ze sobą idei. A to właśnie tego drugiego rozumienia dotyczy określenie „ideologia oficjalna”. Z całą pewnością ideologią w drugim znaczeniu były/są komunizm, faszyzm czy narodowy socjalizm, lecz propaganda Japonii – pod wieloma względami zresztą dość ograniczona, nie oferowała obywatelom cesarstwa podobnego kanonu ideologicznego. Była to po prostu silnie nacjonalistyczna narracja, która w okresie wojny została wzbogacona o wątki militarystyczne i panazjatyckie, jednak w dalszym ciągu nie dostarczała swoim adresatom jakiegokolwiek szerszej wizji świata poza oceną aktualnych zdarzeń politycznych.

Mimo że wiele działań państwa można określić mianem propagandowych, nie istniała w Japonii tamtego okresu jedna, spójna narracja państwowa. W realiach rozproszonego systemu władzy każdy z jej ośrodków realizował własny program polityczny, posługując się propagandą w granicach swoich możliwości – odrębną linię polityczną posiadały i promowały poszczególne ministerstwa, zwłaszcza te, które cechowały się zwiększoną autonomią. Nie zdołały tego zmienić nawet podejmowane przez rząd wysiłki na rzecz koordynacji propagandy, np. powołanie w 1937 r. Rządowego Biura Informacyjnego⁸². Przekaz informacji był zresztą nie tylko rozproszony i konkurencyjny, ale także dalece niekompletny. Propaganda nie obejmowała całości spraw toczących się w kraju i na świecie, ale jedynie kilka wybranych, kluczowych zagadnień, takich jak sytuacja w Chinach, losy sojuszników czy wojna z aliantami zachodnimi⁸³. Obszarem najbardziej dotkniętym przez działania propagandowe było wszystko, co wiązało się z rodziną cesarską – nie tylko w formie informacyjnej, ale też jako jej promocja i krzewienie lojalności wśród poddanych. Te działania nie były jednak niczym nowym. Od początku istnienia nowoczesnego cesarstwa wszelkie aktualne media wychwalały zawsze ród panujący, od lat dwudziestych czyniono to z wykorzystaniem upowszechniającego się radia. Jak zauważa Sandra Wilson, mocno przypominało to intensywną medialną popularyzację, jakiej przedmiotem była w Wielkiej Brytanii rodzina królewska⁸⁴.

W wybranych kwestiach, takich jak krzewienie patriotyzmu i czci wobec cesarza czy umacnianie ducha bojowego, obywatele japońscy poddani byli indoktrynacji w duchu nacjonalistycznym, mimo że ośrodkiem sprawczym propagandy nie było wyłącznie samo państwo. Bynajmniej nie stanowiło to niczego nowego, a raczej kontynuację działań

⁸¹ P. Duus, *Empire and War...*, s. 1201.

⁸² B. Kushner, *The Thought War. Japanese Imperial Propaganda*, Honolulu 2006, s. 26–28.

⁸³ *Ibidem*, s. 15–25.

⁸⁴ S. Wilson, *Enthroning Hirohito. Culture and Nation in 1920s Japan*, „The Journal of Japanese Studies” 2011, vol. 37, no. 2, s. 296–299 i 322–323.

trwających praktycznie od czasów restauracji Meiji. Warto przypomnieć, że w czasach kryzysu i wojny działania te zostały zintensyfikowane równoległe zresztą do prowojennego i panazjatyckiego ożywienia, jakie nastąpiło w społeczeństwie japońskim. Nawet tak skrajne przykłady poświęcenia jednostki za państwo i naród jak ataki pilotów *kamikaze* w warunkach wojny totalnej nie mogą wzbudzać większego zaskoczenia, skoro już przeciwko Rosjanom podczas wojny z lat 1904–1905 Japończycy na dużą skalę stosowali quasi-samobójcze natarcia określane jako ataki „ludzkich kul”⁸⁵.

Militaryzm japoński, który przybrał na sile, poczynając od lat trzydziestych, nie wyrósł z nagłej eksplozji nastrojów faszystowskich, lecz był obecny w japońskiej kulturze od wieków. Szogunskiej administracji wojskowej w 1868 r. nie obalili cywilni aktywiści, lecz wojownicy często dalece bardziej radykalni od pragmatycznych urzędników *bakufu*. Wielu z nich zaangażowało się później w rozmaite towarzystwa patriotyczne w rodzaju Gen'yō-sha („Towarzystwo Ciemnego/Ukrytego Oceanu”)⁸⁶. Żołnierskość i etos wojownika zawsze zajmowały w japońskiej tradycji szczególne miejsce, nawet pomimo ograniczonego mandatu zaufania, jakie zinstytucjonalizowane wojsko posiadało w oczach społeczeństwa, szczególnie wśród klasy średniej⁸⁷. Uważa się, że stworzony w okresie Meiji powszechny system oświaty odpowiadał za zakorzenienie w społeczeństwie japońskim nacjonalizmu i militarystyki⁸⁸. Jest to prawdą, ale nie należy przeceniać roli tego czynnika, ponieważ to właśnie pokolenia wykształcone w tym systemie doprowadziły w drugiej i trzeciej dekadzie XX w. do znacznej demokratyzacji życia publicznego⁸⁹.

Pisząc o państwowej ideologii w cesarstwie japońskim, Emiko Ohnuki-Tierney przyrównuje przekonanie o istnieniu ducha *Yamato* oraz Woli Cesarskiej do niemieckiej teorii *Volk*⁹⁰. O ile to porównanie rzeczywiście posiada pewne przemawiające za nim przesłanki, szczególnie podczas powierzchownej analizy, to jednak wymienione koncepcje różnią się od siebie skrajnie odmiennymi rodowodami. *Yamato-damashii* czy Wola Cesarska są starymi pojęciami religijnymi, które w nowoczesnej Japonii upolityczniono i wprowadzono do dyskursu dla celów propagandowych oraz dla legitymizacji państwa. Natomiast *Volk* stanowił od początku koncepcję w pełni nowoczesną, powstałą i rozwiniętą w XIX w. w kręgach literackich niemieckiego romantyzmu, która niemal od początku wykorzystywana była do celów politycznych⁹¹.

Wracając do modelu Friedricha i Brzezińskiego, należy rozważyć jeszcze trzy zagadnienia: rolę odgrywaną przez aparat ucisku (policja i cenzura), kontrolę państwa nad gospodarką oraz podporządkowanie sił zbrojnych partii. W tym ostatnim przypadku, jak wspomniano wcześniej, partia stanowiła jedynie fasadę dla systemu władzy.

⁸⁵ E.J. Drea, *Cesarska armia Japonii...*, s. 127–128 i in.

⁸⁶ E.H. Norman, *The Genyōsha. A Study in the Origins of Japanese Imperialism*, „Pacific Affairs” 1944, vol. 7, no. 3, s. 267–284.

⁸⁷ O. Benesch, *Bushido. The Creation of a Martial Ethic in Late Meiji Japan*, Vancouver 2011, s. 284–289.

⁸⁸ Maruyama Masao, *Nationalism in Japan...*, s. 145–146.

⁸⁹ O. Benesch, *Bushido...*, s. 290–295.

⁹⁰ E. Ohnuki-Tierney, *Kamikaze...*, s. 251–252.

⁹¹ G.L. Mosse, *Kryzys ideologii niemieckiej. Rodowód intelektualny Trzeciej Rzeszy*, tłum. T. Evert, Warszawa 1972, s. 51–57.

4. Aparat ucisku

Japońskie siły policyjne działały w oparciu o ustawę o porządku publicznym z 1925 r. (znowelizowaną w 1928 r.). Została ona uchwalona przez tych samych polityków, którzy odpowiadali za znaczne rozszerzenie praw wyborczych i demokratyzację⁹². Dzięki swoim zapisom, umożliwiającym karanie za poglądy antypaństwowe, antykapitalistyczne i antycesarskie, ustawa umożliwiła policji w tamtym czasie szybkie rozprawienie się z ruchem komunistycznym, a w latach trzydziestych – z narodowymi rewolucjonistami; później zaś ułatwiła pacyfikację antywojennych dysydentów⁹³. Działania regularnych sił policyjnych wspierała istniejąca od 1911 r. specjalna policja (*Tokubetsu Kōtō Keisatsu*; w skrócie *Tōkkō*), której zadania koncentrowały się na zwalczaniu obcej agentury⁹⁴, określana niekiedy potocznie mianem „policji myśli” (*shisō keisatsu*). To tłumaczenie wraz ze swoimi Orwellowskimi konotacjami jest jednak niewłaściwe, gdyż *shisō* (思想) odnosi się tu do terminu *kiken shisō* (危険思想), oznaczającego „niebezpieczne poglądy”, jako takie zaś traktowano wówczas idee antypaństwowe i komunistyczne⁹⁵. W oparciu o te same przepisy funkcjonowała niesławna żandarmeria wojskowa (*Kenpei-tai*), która od 1941 r. wraz ze specjalną policją posiadała nadzór nad jeńcami wojennymi. Jako że działania żandarmerii koncentrowały się na obszarach znajdujących się pod zarządem wojska, w praktyce oddziały *Kenpei-tai* zajmowały się przede wszystkim utrzymywaniem porządku w koloniach, represje na szerszą skalę stosując wobec ludności niejapońskiej⁹⁶. Jak stwierdza Ben-Ami Shillony, ani *Kenpei-tai*, ani *Tōkkō* nie można przyrównać do takich formacji, jak Gestapo czy NKWD; Japonia nie posiadała żadnej tajnej policji o takim charakterze⁹⁷.

Istniejąca w Japonii cenzura nie funkcjonowała w oparciu o żaden scentralizowany system. Najczęściej miała charakter pośredni, oparty na prewencji redaktorskiej i autocenzurze piszących⁹⁸. W Japonii nie było zakazane krytykowanie rządu lub instytucji państwa (z wyjątkiem cesarza). Za niedopuszczalne uznawano jednak osłabianie morale w związku z trwającą wojną. Wielu twórców, nawet jeśli zachowywali krytyczny stosunek wobec aktualnej władzy, popierało japońskie działania zbrojne, zwłaszcza te prowadzone przeciwko mocarstwom zachodnim, z tego powodu nie było konieczne poddawanie ich cenzurze⁹⁹. Popularność wysiłku wojennego dość powszechnie szła w parze z jawnie oka-

⁹² R.H. Mitchell, *Japan's Peace Preservation Law of 1925. Its Origins and Significance*, „Monumenta Nipponica” 1973, vol. 28, no. 3, s. 339–342; O. Benesch, *Bushido...*, s. 296.

⁹³ R.H. Mitchell, *Japan's Peace...*, s. 344–345.

⁹⁴ B. Kushner, *The Thought War...*, s. 51.

⁹⁵ E.K. Tipton, *Cleansing the Nation. Urban Entertainments and Moral Reform in Interwar Japan*, „Modern Asian Studies” 2008, vol. 42, no. 4, s. 707.

⁹⁶ B. Kushner, *The Thought War...*, s. 53. Dopiero w latach 1944–1945, kiedy rozpoczęto przygotowania do odparcia spodziewanej inwazji aliantów na Wyspy Japońskie, *Kenpei-tai* stało się obecne w życiu codziennym Japończyków, przymusowo mobilizowanych do wojny obronnej.

⁹⁷ B.-A. Shillony, *Politics and Culture...*, s. 15.

⁹⁸ L. Morton, *Self-censorship. The case of wartime Japanese poetry*, „Japan Forum” 2007, vol. 19, no. 3, s. 392–393.

⁹⁹ A. Gordon, *Nowożytna historia Japonii...*, s. 300–301; M.L. Hanneman, *Dissent from Within. Hasegawa Nyozekan, Liberal Critic of Fascism*, „Monumenta Nipponica” 1997, vol. 52, no. 1, s. 35.

zwaną niechęcią wobec rządu zarówno w czasach, gdy premierem był Konoe, jak i za rządów, którym przewodniczyli wojskowi: gen. Tōjō, gen. Koiso Kuniaki i adm. Suzuki Kantarō¹⁰⁰. W czasie wojny liczni antyrządowi (mniej lub bardziej liberalni) twórcy, myśliciele i publicyści najczęściej udzielali publicznego poparcia polityce zagranicznej Japonii na płaszczyźnie idei panazjatyckich i popularnego ruchu intelektualnego określanego jako „kulturalizm” (*bunka-shugi*)¹⁰¹.

5. Kontrola nad gospodarką

Zasadnicza część reform postulowanych przez środowisko biurokratyczno-wojskowe po incydencie z 26 lutego 1936 r., a jeszcze przed wybuchem wojny na Pacyfiku miała charakter ekonomiczny, najczęściej w duchu interwencjonistycznym lub socjalistycznym. Wśród zwolenników przekształcenia Japonii w „państwo obrony narodowej” istniało przekonanie o konieczności zwiększenia kontroli rządu nad sektorem prywatnym. Mimo pewnych porozumień z *zaibatsu*, stanowiącymi zaplecze przemysłu zbrojeniowego, najważniejszych reform nie udało się zrealizować. Duży pakiet zmian określany mianem „Nowego Ładu Ekonomicznego” z jesieni 1940 r. spotkał się z radykalnym sprzeciwem ze strony kół biznesowych i nie został zrealizowany w przewidzianym kształcie¹⁰². Niektóre pomysły ekonomiczne reformistów zdołały uzyskać poparcie parlamentu, jak np. możliwość odgórnej regulacji płac i cen wybranych produktów w 1939 r.¹⁰³ czy utworzenie prorządowej federacji związkowej pod nazwą Sangyō Hōkoku Undō („Ruch Przemysłowo-Patriotyczny”) w 1940 r. Co bardzo znamienne, drugi z tych pomysłów mógł zostać zrealizowany jedynie dzięki poparciu *zaibatsu*, które wymusiły na rządzie znaczące ograniczenie możliwości nowej federacji. W praktyce więc Ruch Przemysłowo-Patriotyczny, choć powstał, nie był w stanie skutecznie realizować swoich celów¹⁰⁴.

Mimo ograniczonego sukcesu niektórych reform nie powiodło się pełne przekształcenie Japonii z gospodarki mieszanej w gospodarkę centralnie planowaną. Nawet po tych reformach japoński aparat państwowy nie posiadał narzędzi umożliwiających efektywne

¹⁰⁰ Znakomicie ilustruje to przykład prominentnego liberała, Hasegawy Nyozezana, od lat trzydziestych krytykującego rząd za niedemokratyczność i działania faszystowskie, którego policja aresztowała dopiero, gdy nawiązał kontakt z sowiecką agenturą na terenie Japonii. Po krótkim pobycie w więzieniu został wypuszczony. Zezwolono mu na krytykę rządu pod warunkiem nieosłabiania wojennego morale społeczeństwa. Na ten temat zob. M.L. Hanneman, *Dissent from Within...*, s. 45, *passim*.

¹⁰¹ Najita Tetsuo, H.D. Harootunian, *Japanese revolt...*, s. 734–735. Na temat powiązanego z kulturalizmem nurtu romantycznego etnonacjonalizmu, a także tego, jak kształtująca się tożsamość narodowa miała wpływ na kulturę i postawy japońskiej inteligencji zob. dwie publikacje Kevina M. Doaka: *idem*, *Ethnic Nationalism and Romanticism in Early Twentieth-Century Japan*, „The Journal of Japanese Studies” 1996, vol. 22, no. 1; *idem*, *Building National Identity through Ethnicity. Ethnology in Wartime Japan and After*, „The Journal of Japanese Studies” 2001, vol. 27, no. 1.

¹⁰² A. Gordon, *Nowożytna historia Japonii...*, s. 292; Nakamura Takafusa, *Depression, recovery, and war...*, s. 485.

¹⁰³ Nakamura Takafusa, *Depression, recovery, and war...*, s. 484.

¹⁰⁴ E.J. Notar, *Japan's Wartime Labor Policy. A Search for Method*, „The Journal of Asian Studies” 1985, vol. 44, no. 2, s. 312, 315–318.

wykorzystanie potencjału ekonomicznego kraju, a administrację cechowała niska skuteczność. Możliwości gospodarcze zostały wykorzystane z wysoką efektywnością dopiero w końcowych latach wojny¹⁰⁵. Ewentualne analogie do Trzeciej Rzeszy, gdzie wielkie prywatne przedsiębiorstwa udzielały poparcia narodowym socjalistom, czerpiąc korzyści z rozbudowy przemysłu zbrojeniowego, nie znajdują potwierdzenia, gdyż – jak przekonuje nas B.-A. Shillony – *zaibatsu* w większym stopniu finansowały liberalne partyjne rządy lat dwudziestych niż późniejsze rządy biurokratyczno-wojskowe. Elity finansowo-przemysłowe posiadały związki polityczne głównie z partiami politycznymi, a nie z wojskiem¹⁰⁶.

Konkluzja

Przegląd części składowych totalitaryzmu zgodnie z modelem zaproponowanym przez Friedricha i Brzezińskiego prowadzi do konstatacji, że żaden z tych elementów w wydaniu japońskim nie wydaje się uzasadniać określenia Japonii z lat 1936–1945 mianem państwa totalitarnego.

Mając poczucie głębokiego kryzysu, elity polityczne Japonii podjęły w omawianym okresie próbę konsolidacji i dokonały reform zwiększających zakres kontroli państwa nad gospodarką i społeczeństwem. Stało za tym środowisko generalnie konserwatywne – złożone z tradycjonalistów, arystokratów, wysokich rangą wojskowych i doświadczonych biurokratów, a więc typowe zaplecze większości systemów autorytarnych, zgodnie z teorią J.W. Borejszy i J. Bartyzela¹⁰⁷. Po próbach reform podejmowanych w omawianym okresie cesarstwo japońskie nie zmieniło żadnego z elementów swego systemu politycznego. Pozostawało nadal oligarchicznym państwem autorytarnym, ufundowanym na specyficznym kompromisie konserwatywnych idei z nowoczesnością. Uznając, że Japonia była państwem totalitarnym, stanęlibyśmy przed problemem wskazania początku tegoż totalitaryzmu. Tymczasem Japonia po 1868 r. podlegała stopniowej ewolucji, oczyszczając się ze wszelkich elementów radykalnych, zarówno prawicowych, jak i lewicowych. Tym samym zabrakło w kraju miejsca tak dla zradykalizowanych samurajów Saigō Takamoriego, jak i dla ruchu komunistycznego czy narodowych rewolucjonistów z lat trzydziestych. Jedynym przełomowym wydarzeniem w dziejach Japonii była sama restauracja Meiji – Japonia albo była więc państwem totalitarnym od tamtego momentu, czyli od lat 1868–1869, albo nie była nim w ogóle.

Totalistyczne pomysły reformistów i militarystów zakończyły się fiaskiem lub zaczęły być realizowane dopiero w ostatnich latach wojny. Zasadnicza istota systemu nie uległa zmianie aż do końca wojny, co doskonale widać na przykładzie procesu podjęcia decyzji o kapitulacji w sierpniu 1945 r., kiedy rozproszenie odpowiedzialności pomiędzy różne ośrodki władzy przez długi czas paraliżowało państwo i dopiero wyłamanie się cesarza

¹⁰⁵ A.D. Morgan, *The Japanese War Economy. A Review*, „The Far Eastern Quarterly” 1948, vol. 8, no. 1, s. 65.

¹⁰⁶ B.-A. Shillony, *Politics and Culture...*, s. 16.

¹⁰⁷ J.W. Borejsza, *Stulecie zagłady...*, s. 187–189; J. Bartyzel, *Autorytaryzm* [w:] EP, t. 1, s. 28.

z jego konstytucyjnej i ceremonialnej funkcji mogło zakończyć impas¹⁰⁸. Na system autorytarny w Japonii składały się: siły porządkowe występujące w obronie fundamentalnych zasad tegoż systemu (gospodarka z własnością prywatną, monarchia), ograniczone prerogatywy parlamentu, szerokie kompetencje biurokracji, cenzura i propaganda obejmujące wybrane dziedziny życia publicznego, a przede wszystkim występowanie w obronie konserwatywnych wartości społecznych (o charakterze konfucjańskim) oraz tradycyjnej polityczno-religijnej istoty państwa (*kokutai*) – inaczej niż w systemach totalitarnych, nastawionych opozycyjnie w stosunku do zastanego świata i dążących do całkowitej jego przebudowy.

Japonia w okresie 1936–1945, tak samo jak we wcześniejszych latach, stanowi zatem przykład nowoczesnej autorytarnej monarchii – agresywnej i imperialistycznej, ale jednak zdecydowanie trzymającej się własnych ram ustrojowych nakreślonych przez konstytucję z 1889 r.

Summary

Japan in 1936–1945 as a Totalitarian State?

Despite numerous comprehensive publications on the Japanese state and society in the 1930s and 1940s published to date, there is hardly any common ground among the researchers concerning the nature of the political system in early Shōwa era. This article examines the changes introduced in 1936–1945 Japan by the reformist and militarist clique while trying to address the question of whether or not those policies managed to make it a totalitarian state. The resulting conclusion is that Japan in 1936–1945 cannot be called a totalitarian state. In fact, it represented a classic type of modern authoritarian monarchy.

Keywords: Japan, totalitarianism, authoritarianism, Shōwa period, Konoe Fumimaro, Hirohito, *Kokutai no hongī*, Taisei Yokusankai

Słowa kluczowe: Japonia, totalitaryzm, autorytaryzm, okres Shōwa, Konoe Fumimaro, Hirohito, *Kokutai no hongī*, Taisei Yokusankai

---

¹⁰⁸ Szerzej o tym: Hasegawa Tsuyoshi, *Racing the Enemy. Stalin, Truman, and the Surrender of Japan*, Cambridge–London 2005, s. 89–128.